

Tidlige litografiske tryk i Danmark

Af Kristian Grønborg

Da Senefelder opdagede det litografiske tryk-princip i slutningen af det 18. århundrede og i de følgende år udviklede opdagelsen til en praktisk og økonomisk anvendelig opfindelse, var det første gang i over tre hundrede år en afgørende ny trykmetode blev anvendt.

Det vi i dag forstår ved litografisk tryk, plantrykket, hvor adskillelsen mellem trykkende og ikke trykkende flader beror på princippet om fedtholdige farvers vandskyende evne, blev (vistnok) opdaget i 1798; men allerede i 1796 havde Senefelder gjort eksperimenter med ætsning af sten, og det var disse eksperimenter, der førte til den afgørende opdagelse.

I de følgende år spredtes opfindelsen fra München til de vigtigste byer i Europa. I 1801 fik Senefelder patent på litografisk trykning i London og snart efter etableredes trykkerier i Paris, Wien og i mange tyske byer. Således bl.a. i Hamborg og Altona.

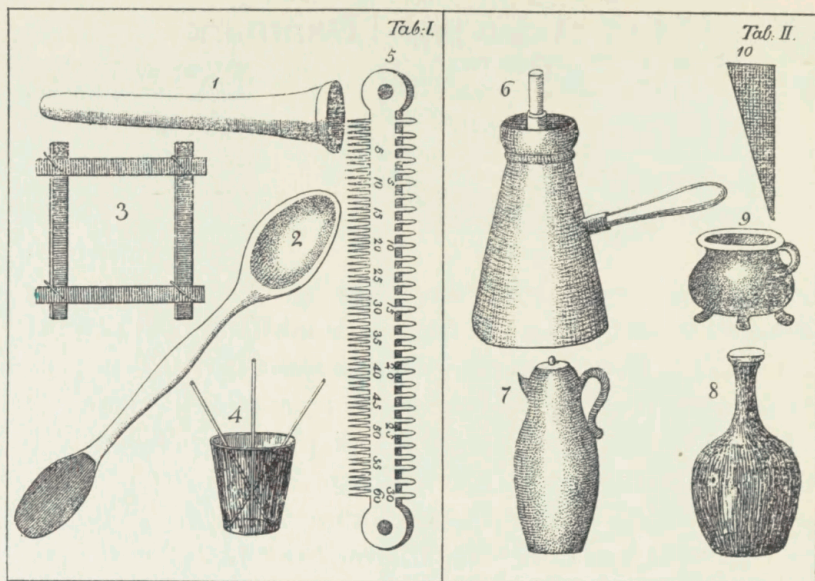
Det litografiske tryk blev naturligvis også kendt i Danmark; men først ca. 10 år efter, at det var sket i de nævnte europæiske lande.

Danmark-Norge var i de første årtier af det 19. årh. et depressions- og krisehærgede samfund og tog kun langsomt imod nye teknologiske opfindelser.

De første litografiske tryk i Danmark blev lavet i 1811 af tyskeren Wilhelm Heinrich Wensler (Wenssler, Wenzler). Wensler havde på det tidspunkt opholdt sig i Danmark i flere år og ernæret sig som kobberstikker. Han var dansk gift og havde deltaget i Københavns forsvar i 1807. Da de direkte krigshandlinger var overstået for Danmarks vedkommende, rejste Wensler til München, hvor han havde familie, og her fik han kendskab til litografiske tryk. Han angiver selv (i den nedennævnte ansøgning) at have studeret hos »En Mand navnlig Sen(n)efelder.«

Efter at han var kommet tilbage til København, nedsank han i dyb fattigdom og klarede sig kun takket være privat godgørenhed. I januar 1811 ansøger han »Fonden ad usus publicos« om 600 Rd. til at købe litografiske sten, presser og andre redskaber til et lito-

Omslagsillustration:
Foromslaget til
J. H. Bärens: Noticer
for Musikliebhave, Kbh. 1811, med det
første offentliggjorte
litografi i Danmark
udført af Wensler.

Et af Wenslers første arbejder fra J. C. Wendts »Anvisning til Recepteerkunsten«, 1811.

grafisk værksted. For at forklare nærmere om sagen, fulgte der med ansøgningen et bilag bestående af Heinrich Rapp's bog: »Das Geheimniss des Steindrucks.« Tübingen, Cotta, 1810 og en anbefaling fra Commandeur og Ridder Løvenørn. Løvenørn går, under henvisning til den store nytte der kan drages af den nye kunst, ind for at pengene bevilges; men tilråder dog, at de udbetales til hospitalslæge Wendt, der så kan hjælpe Wensler med dels at bestyre pengene og dels »med de chemiske Tilberedelser, hans Kunst gjør nødvendige.«

Ansøgningen blev imødekommet af Frederik den 6. den 20. februar 1811.

Wensler optræder første gang offentligt med prøver på det nye tryk på »Selskabet for indenlandsk Kunstflid«'s udstilling i juli 1811. Altså knapt et halvt år efter, at han har fået bevilget penge til etablering. I en anmeldelse fremhæves Wenslers arbejde på grund af den nytte den nye »industrigren« kan blive til ved fremstilling af landkort, musikallier, m.m.

Året efter nævnes Wensler igen som udstiller med både litografier og kobberstik. I »Fortegnelse over de Konst- og Flidsfrembringelser som i August 1812 ere foranstaltede udsatte af Selskabet for indenlandsk Kunstflid, i Kongens Klubs Værelser i Gaarden No. 14 paa Østergade« findes som nr. 85 »H. Wensler, Steentrykker,¹ Sølvgade Nr. 416 1. Sal Nr. 273 En Samling af Frugter, stukne i

1. Betegnelsen Steentryk anvendes sideløbende med Litografi op i århundredet.

Kobber og illuminerte, 1'ste Hefter 20 Rd. Nr. 274 Brodermønstre, 1'ste Hefte 6 Rd. Steentryk.« Dette år omtales Wensler ikke i anmeldelsen. Selv om grundlaget er spinkelt, har vi her en antydning af de to teknikkers økonomiske stilling over for hinanden.

I 1813 og 1814 er der ingen fortegnelse over udstillinger; men i 1814 er der en anmeldelse, hvori Wensler nævnes. »— at de indlagte Arabesker ligeledes kunne være smagfuldere, og mindre ukorrekt tegnede, derom vidne de paa Instrumentmagernes Richter og Bachmanns under Nr. 245 anførte skjøntlydende Flygel Fortepiano indlagte Arbejder, i hvilke Udg. troer at kunne gjenkende Steentrykker Wenslers Gravstik. Hvad taber ikke et eller andet Stykke i sin Værd — det have en end saa smagfuld Form og saa skøn Politur som mulig — naar derpaa er anbragt en Figur, hvis Stilling, Legems Deles Forhold, samt disses Sammensættelse frembyder et smagløst og høistmodbydeligt Syn?«

Herefter fremhæves den store billedhugger Bertel Thorvaldsen på Wenslers bekostning.

I det hele har Wensler ikke formået at give den nye teknik et kommercielt endsige kunstnerisk gennembrud.

1. juli 1815 får musikhandler Carl Christian Lose privilegium

I »Nye Oeconomiske Annaler«, 1818 findes denne tavle. Ifølge Krossing er denne formodentlig det første forsøg i »Kridtmaneer«, tegnet af Lieutenant v. Wilkens.

En dansk Lancaster-Skole

for 100 Lærlinge

Over Thorwaldsens Gruppe.

"Kommer! Smaa børn! til mig hen!
 Høres Kristus venligt fige;
 Thi kun Saadanne Guds Rige
 Arve kan i Himmelen."

Over Kongens Brevtbillede.

"Frygt Gud, og Kongen ære!
 Saadan Tak vi Dig frembære,
 Frederik! vor Konge kjær!
 Lønge! Fader! blandt os vær!"

Thomsen & Co. Copenhagen

Tavle fra »Den Lancasterske Skoleindretnings Historie.« v. Abrahamson der var en ivrig fortæller for Lancasterskolerne har måske fået sin interesse for litografi gennem denne bog.

1. Ludvig Fehr oprettede i 1818 og 1820 de første litografiske trykkerier i Stockholm og Christiania (Oslo).

på at oprette og drive et stentrykkeri i København. 8. november 1815 ændredes privilegiet til at gælde Lose og Wensler i fællesskab, og de får eneret på at lave litografiske tryk i Danmark og Slesvig-Holsten i 8 år. Dog undtages trykningen af landkort og lign. Allerede et halvt år efter (6.4.1816) ophørte Loses og Wenslers samarbejde dog efter fælles overenskomst, og herefter fører Lose trykkeriet videre alene. I 1816 blev berlineren Ludvig Fehr¹ ansat som litograf og i 1820 ansattes en anden tysker, gravøren Enger, hos Lose. Den øvrige arbejdskraft har været lokal. Selv om Lose utvivlsomt har været en bedre forretningsmand end Wensler, fik trykkeriet ikke nogen afgørende fremgang.

De mange skuffelser og Loses øvrige forretninger gjorde ham til sidst ked af foretagendet. Da man så ydermere forsøgte at lave falske pengesedler i trykkeriet, besluttede han sig til at afhænde det. En overgang så det ud til at trykkeriet ville blive solgt til Altona; men

takket være major J. N. B. v. Abrahamsons indgriben, blev det i slutningen af 1820 købt af Frederik den 6. og fik navnet »Det Kongelige Steentrykkeri«.

Det Kongelige Steentrykkeri blev oprettet med det formål at trykke militære kort og opmålinger og tabeller og andet undervisningsmateriale til den »indbyrdes undervisning« eller Lancaster-skolerne. Denne undervisningsform var udgiftsbesparende, og ved sit militære præg tiltalte den v. Abrahamson og den soldaterglade konge.

Også trykkeriet fik et militært præg. Officerer blev ansat som litografer, underofficerer som trykkere og menige som slibere. Kommandoforholdene var i orden.

Den daglige leder af trykkeriet blev artillerikaptajn Niels Brock Krossing.

Krossing blev i 1822 sendt til Tyskland og Paris for at uddanne sig ved de gode trykkerier dér. Her traf han bl.a. Senefelder. Han skriver: »Under mit Ophold i Mynchen havde jeg Leilighed til

To tavler fra N. B. Krossings »Udsigt over Steentrykkeri-Kunsten eller Lithographien,« 1827.

A.

SKREVEN MED PEN PAA STEEN.

IMPROMPTU

af

Johan Vessjel.

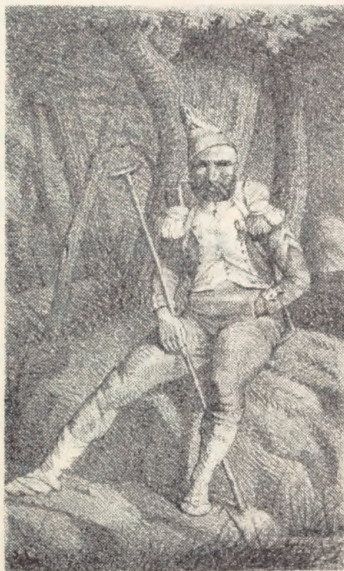
*Hjærighed er ikke Mad
Og Smørrebrød er ei min Mad,
Det er for Tuden hvad jeg veed
Om Smørrebrød og Hjærighed!*

Nygt Steent. A. Dnr.

C. Schmitt.

C.

TEGNET MED KRIDT PAA STEEN.

Nygt Steent. A. Dnr.

«Après les cent jours!»

B. C.

at gjøre et par smaaprøver med Sen(n)efelder, maa oprigtigen tilstaae, at det er mig en Gaade, hvorledes Sen(n)efelder nogensinde er kommen til Resultat med sin første Opfindelse, da han næsten aldrig vidste, hvad han brugte, bugnede af nye Ideer og Projecter, havde han aldrig sin Opmærksomhed henvendt på hvad han havde mellem Hænder.«¹

1. »Magazin for
Konstnere og
Haandværkere«.
Red. af G. F. Ursin
1827.

Krossing har flere lignende vurderinger af opfinderen og hans ideer, men anerkender dog opfindelsens store betydning.

I de følgende år sendtes flere officerer til Tysland og Frankrig, som var førende på det kunstneriske litografis område, for at videreuddanne sig.

Løjtnant Henckel, der havde været på en uddannelsesrejse i 1824, oprettede et selvstændigt trykkeri i 1827. Det opnåede ikke nogen større betydning, men bestod dog til 1848.

Vi får et indtryk af »Det Kongelige Steentrykkeri«'s produktion gennem en fortegnelse over, hvad trykkeriet har (pligt-)afleveret til Det Kongelige Bibliotek. Fortegnelsen dækker årene 1820–27 og medtager alt, hvad der er lavet undtagen »prøver, købmands-cirkulærer, visitkort, militære lister og rapporter vedrørende den daglige tjeneste«.

Fortegnelsen omfatter ialt 748 blade. Hovedgrupperne er noder 256 blade, undervisningsmaterialer 258 blade, militære reglementer 71 blade og bog- og tidsskriftsillustrationer 89 blade. Der er desuden portrætter, landskabsbilleder, spil (for børn), diplomer, obligationer, landkort, søkort, stjernekort, postkort m.m.

Det var Krossings forhåbning, at trykkeriet ud over det daglige pligtarbejde med skolekort o.l. skulle kunne tjene mere kunstneriske formål. Han skriver: »Under Professor Lunds specielle Opsyn, tegne nu en Deel af det Kongelige Kunst-Academies Elever på Steen, saa at muligen om føie Tid en Skole vil opstaae, som udelukkende vil beskæftige sig med Steentegninger.« Denne stilling opnåede trykkeriet dog aldrig. Dets senere produktion (der ikke findes registreret så udførligt) adskiller sig sikkert ikke fra de tidligere nævnte, og ialt fald for bog- og tidsskriftsillustrationernes vedkommende domineredes markedet af kobberstik og importerede litografier (især til børnebøger). »Det Kongelige Steentrykkeri« bestod til 1843.

Også tidens belærende børnebog har opdaget det nye håndværk. I 1832 udgav Steen's Forlag »Mennesket i dets Virksomhed, eller Livet og dets Sysler« 478 sider i 12° + 96 usignede litografiske

320

Stentrykkeren.

Stentrykker-Kunsten eller Lithographien bestaaer i at afdrage et Materie, eller en Skrift, eller et Kaart og saaledes mere i mangfoldige Aftryk ved sammes Anbringelse paa en Slags Kalksten, og derefter sammes Aftrykning. Det er en Kunst af uendelig megen Vigtighed for Videnskaberne, da nu Værker, som behøves oplyste ved Planer og Kaarter, kan dermed forsynes med saare megen Letthed og ringe Bekostning, ligesom Forskrifter, Tabeller, Circulairee ved Stentryk kunne mangfoldiggjøres efter Fornødenhed. Aloys Sennefelder, fød i Prag i Böhmen, siden Chorist ved det kongel. Theater i München, tilkommer Wren som den første Opfinder af Kunsten, hvis Udvøvelse begyndte omtrent ved Aaret 1800; og i de følgende for-

Stentrykker.

tavler. Bogen, der for det meste vedkommende er forfattet af F. Thaarup, har side 320–23 en til formålet god beskrivelse af stentrykkerens arbejde. Xylografi omtales ikke, og om kobbertrykkerens arbejde oplyses det, at København simpelthen ikke kan brødføde en kobbertrykker.

I 1837 oprettede Emilius Ditlev Bærentzen og Henrik Leonhard Danchell det Lithographiske Institut (herefter det mest almindelige navn), der for alvor slog den litografiske illustration fast som en billig og til visse formål langt bedre teknik end kobberstikket.

Bærentzen var portrætmaler og havde uddannet sig som litograf i Paris. Han har tegnet til en del af instituttets mere ambitiøse foretagender, men udtrådte af firmaet i 1845.

Danchell var voksdugsfabrikant, men havde tidligere beskæftiget sig med litografisk virksomhed. Allerede 1830–33 udkom således på Steens Forlag »Ariston, eller dansk-historisk Skildringer af menneskelig Sjelsstorhed og Hjertensgodhed til at vække Fromhed og Fædrelandskjerlighed i de unge Hjerter« 1–2 Samling. I forordet oplyses det, at »En Ynder af Tegnekunsten og Dyrker af Fædrelandets Historie, Hr. Capt. Danchell har forsøgt paa Penselen at fremstille enkelte historiske Skildringer i vor Mallings bekjendte classiske Værk. Undertegnede [Steen] har ikke taget i Betænkning

Opslag fra »Mennesket i dets Virksomhed eller Livet og dets Sysler«, 1832.

at lade disse Tegninger lithographere og udgive dem med Text, uddragen af den berømte, nu afdøde, Forfatters eget Værk, saa meget mere, som disse Tegninger efter Dilettantens egen beskedne Dom over hans Forsøg, ikke fremtræde med Fordring paa Kunstværd, men kun ere bestemte for den opvoxende Ungdom ...»¹

1. Her citeret fra Inger Simonsens udførlige omtale i »Den danske børnebog i det 19. århundrede«, 2. opl. 1966, s. 34.

I midten af 1830'erne har også »A. Hansen« og »R. N. Nielsen« fremstillet litografier, men Bærentzen indtager en absolut førerstilling og får først en alvorlig konkurrent ved det firma, der i 1850 oprettedes af Tegner og Kittendorff.

I en kort periode omkring 1850 er litografi den foretrukne illustrationsmetode; men det nye træsnit, xylografiet, vinder snart en afgørende dominans først i tidsskrifterne og senere inden for bogillustrationen.

Som et udtryk for litografiets stærke stilling får vi i 1844 den første danske monografiske fremstilling af litografiens teknik og historie i G. F. Ursins bog »Lithographien eller Steentrykkerkunsten«. Bogen udkom på Reizels Forlag og var på X + 170 sider i 8° + et hefte med 8 tavler i 4°.

Fremstillingen bygger især på Engelmann's bog »Traité Théorique et pratique de lithographie.« Mulhouse, 1835-40. Desuden henviser Ursin til Krossings artikel og takker hofgraveur Ferslew for praktiske vink. Ferslew havde oprettet litografisk institut i 1842.

I det historiske stof bygger Ursin på Krossings afhandling, og om den senere tid oplyses der kun, at »Det Kongelige Steentrykkeri« ikke var heldig med sine kridtlitografier, og at Bærentzen og Ferslew's Institutter, der har leveret tavlerne til bogen, »drives med betydelig teknisk Indsigt.« Skønt et hovedværk i tiden, giver Ursins bog således ikke meget nyt om litografien i Danmark.